

TIL ME'YORLARIDAN OG'ISHNING LISONIY VA NOLISONIY OMILLARI MASALASI

Egamnazarova Durдона Shuhratillaevna
Andijon davlat chet tillari instituri dotsenti
durdonajuraeva@gmail.com

Annotatsiya: Til me'yorlari har qanday jamiyatning nutqiy faoliyatida muloqot barqarorligi, tushunarliklik va kommunikativ uyg'unlikni ta'minlovchi asosiy mezonlardan biridir. Tilning adabiy shakli aynan ushbu me'yoriy qoidalarga asoslangan holda rivojlanadi va ma'lum darajada kodifikatsiyalashgan normalar tizimini tashkil etadi. Biroq real hayotiy muloqotda bu me'yorlar doim ham qat'iy saqlanmaydi — ayrim holatlarda ular ongli yoki ongsiz tarzda buziladi, ya'ni til birliklari normativ andozalardan chetga chiqadi. Tilshunoslikda bu holat lisoniy devyatsiya yoki me'yoriy og'ish deb yuritiladi. Lisoniy devyatsiya masalasi tilshunoslik fanida turli rakurslarda o'rganilib kelinmoqda. Ba'zi yondashuvlarda bu hodisa nutqiy xatolik sifatida talqin qilinsa, boshqalarida esa u uslubiy vosita, ijtimoiy farqlilik belgisi yoki kommunikativ strategiya sifatida baholanadi. Aynan shu ikki qutb — normativlik va og'ish, barqarorlik va variativlik, adabiylik va ijtimoiy nutq realiyalari o'rtasidagi ziddiyat til tizimining dinamik va ko'p qatlamli tabiatini ko'rsatadi.

Mazkur maqola doirasida til me'yoridan chekinish holatlariga olib keluvchi omillar kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Jumladan, lingvistik (til tizimining ichki xususiyatlari va evolyutsiyasi), ijtimoiy (gapiruvchining ijtimoiy maqomi, yosh-gender omillari, dialektal va etnik farqlar), psixologik (gapiruvchining psixofiziologik holati, til kompetensiyasi, interferensiya), uslubiy (badiiy matnlardagi stilistik og'ishlar, ekspressivlik) hamda pragmatik (kontekst va kommunikativ maqsad asosida yuz beruvchi ongli normabuzarliklar) omillar tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: adabiy til me'yorlari, til me'yoridan chetlanish, lingvistik omillar, ijtimoiy omillar, psixologik omillar, uslubiy omillar, pragmatik omillar, norma va og'ish, nutq xatolari, kod-almashinuv.

Аннотация: Языковые нормы являются важнейшим инструментом обеспечения стабильности, понятности и коммуникативной согласованности в речевой деятельности любого общества. Литературная форма языка формируется на основе именно этих нормативных правил и представляет собой систему кодифицированных норм, принятых обществом. Однако в реальной речевой практике соблюдение этих норм не всегда является абсолютным: в ряде случаев происходит их осознанное или неосознанное

нарушение — языковые единицы отклоняются от нормативных моделей. В лингвистике это явление принято называть языковой девиацией или отклонением от нормы.

Проблема языковой девиации исследуется в лингвистике с различных точек зрения. В одних подходах она рассматривается как речевая ошибка, в других — как стилистическое средство, показатель социальной принадлежности или коммуникативная стратегия. Именно эта дихотомия — между нормативностью и отклонением, устойчивостью и вариативностью, литературностью и реальной речью — отражает сложную, многослойную природу языковой системы.

В данной статье анализируются факторы, вызывающие отклонения от языковых норм, с использованием комплексного подхода. В частности, рассматриваются лингвистические (внутренние свойства и эволюция языка), социальные (социальный статус, возраст, пол, диалектные и этнические различия говорящего), психологические (психофизиологическое состояние, уровень языковой компетенции, интерференция), стилистические (девиации в художественных текстах) и прагматические (контекстуальные, ситуационные нарушения нормы) причины отклонений..

Ключевые слова: литературная языковая норма, отклонение от нормы, лингвистические факторы, социальные факторы, психологические факторы, стилистические факторы, прагматические факторы, норма и отклонение, речевые ошибки, код-свитчинг.

Abstract: Linguistic norms are among the most essential mechanisms that ensure stability, clarity, and communicative coherence within the speech practices of any society. The literary form of a language is built upon these norms and represents a codified system accepted by the linguistic community. However, in actual communicative contexts, these norms are not always strictly followed; in many cases, speakers may consciously or unconsciously deviate from them, thereby using linguistic elements that fall outside the standard model. In linguistics, this phenomenon is commonly referred to as linguistic deviation or norm deviation.

The issue of linguistic deviation has been approached from various theoretical perspectives. While some frameworks regard it as a speech error, others interpret it as a stylistic device, a marker of social identity, or a communicative strategy. This duality — between normativity and deviation, stability and variation, literary use and real-life language — illustrates the dynamic and multilayered nature of linguistic systems.

This article undertakes a comprehensive analysis of the factors that cause deviations from language norms. Specifically, it examines linguistic factors (such as internal language evolution and systemic features), social factors (speaker's age, gender, social status, dialectal and ethnic differences), psychological factors (mental state, language competence, interference), stylistic factors (creative deviations in literary texts), and pragmatic factors (intentional norm-breaking based on context and communicative goals).

Keywords: literary language norm, deviation from norm, linguistic factors, social factors, psychological factors, stylistic factors, pragmatic factors, norm vs. deviation, speech errors, code-switching.

KIRISH

Adabiy til me‘yori muayyan til tizimidagi birlik va qoidalarining umumjamiyat tomonidan qabul qilingan andozasi bo‘lib, muloqotning to‘g‘ri va ravon kechishini ta‘minlaydi [4]. Til me‘yorlari yordamida adabiy til dialektal lahjalar, ijtimoiy va kasbiy jargonlar hamda xalq so‘zlashuv tilining tartiblanmagan oqimidan himoyalanaadi [5,241]. Biroq amaliy nutq jarayonida turli sabablarga ko‘ra ushbu me‘yorlardan chetlanish, ya‘ni normativ andozalardan og‘ish hodisasi tez-tez uchraydi. Bu hodisa nutq madaniyati va kommunikatsiya sifatiga ta‘sir etuvchi muhim omil bo‘lib, uni turli nuqtai nazardan o‘rganish tilshunoslik uchun ahamiyatlidir.

Til me‘yoridan chekinish (adabiy norma buzilishi yoki og‘ishi, devyatsiya) ko‘plab shakllarda namoyon bo‘ladi: fonetik va orfoepik me‘yorlardan chetlanish (tovushlarning adabiy talaffuzdan farqli aytilishi), grammatik me‘yorlardan chetlanish (so‘z turkumlari, shakllari yoki sintaktik tuzilmalardan odatdagidan boshqacha foydalanish), leksik me‘yordan chetlanish (so‘zlarni noadabiy variantlarda qo‘llash yoki chalkashtirish) va boshqalar [10,57]. Ushbu og‘ishlarning ba‘zilari xatolik sifatida qabul qilinsa, ayrimlari uslubiy maqsadlarda qo‘llanilishi mumkin. Masalan, adabiy tilda me‘yor hisoblanmagan so‘z yoki gap qurilmasi badiiy asarda qahramonning tabiatini ochib berish yoki stilistik efekt yaratish uchun ataylab qo‘llanilishi mumkin. Shunday qilib, til normasidan chekinish holatlari faqat “noto‘g‘ri” nutq sifatida emas, balki kommunikativ strategiya yoki badiiy usul sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Globallashuv jarayonida tillar aralashuvi kuchayib, ko‘p tillilik va kod-almashinuv hodisalari kengaydi; ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda noo‘rnatilgan nutq uslubi tarqaldi. Natijada, nafaqat o‘zbek tilida, balki ingliz tilida ham adabiy me‘yor tushunchasi va undan chetlanish holatlari yanada e‘tibor markaziga chiqdi. Masalan, yoshlar nutqida sleng va jargonlar, aralash til (ruscha yoki inglizcha so‘zlarni o‘zbek nutqiga qo‘shib gapirish) keng kuzatilmoqda; ingliz tilida esa internet orqali tarqalgan yangi qisqartmalar va shevalar adabiy norma chegaralarini kengaytirmoqda. Bunday sharoitda til me‘yoridan chekinish omillarini chuqurroq tahlil qilish, ularni toifalarga ajratib o‘rganish lingvistik fanining muhim masalalaridandir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tilshunoslikda “til normasi” tushunchasi til tizimidagi birliklarning ma‘lum davrdagi qo‘llanish me‘yorini bildiradi. Normaning tarkib topishi tilning tarixiy taraqqiyoti va jamiyat tomonidan qabul qilinishi bilan bog‘liq bo‘lib, u til tizimidan kollektiv foydalanish mahsulidir. Normativ qoidalar odatda lug‘atlar, grammatikalar va imlo-qoidalar orqali kodifikatsiya qilinadi. Adabiy me‘yor til birliklarining to‘g‘ri va namunaviy qo‘llanishini belgilaydi hamda adabiy til birligini ta‘minlaydi [4, 3].

Til me‘yoridan chekinish hodisasi lingvistika bo‘yicha bir qator yo‘nalishlarda o‘rganib kelinmoqda. Jumladan, S. F. Koshevec zamonaviy yoshlar nutqida adabiy norma buzilishining asosiy sabablarini tahlil qilar ekan, so‘nggi o‘n yilliklarda jamiyat hayotidagi ijtimoiy o‘zgarishlar tilga ham ta’sir etib, “yoshlar tilida so‘zlashuv uslubi, yarim-adabiy va jargonlar ko‘paygani”ni ta’kidlaydi. Cenzura yo‘qolgach, yosh avlod tili ommaviy “jargonlashuv”ga uchragani, ko‘plab chet (ayniqsa, ingliz) so‘zlari kirib kelgani qayd etiladi [4].

Sotsiolingvistika sohasida til normalaridan og‘ish “lingvistik variativlik” sifatida talqin qilinadi. Uilyam Labov va uning izdoshlari tadqiqotlarida tilning ijtimoiy tabaqalanishi va undagi farqlar tizimli o‘rganilgan. Masalan, Labovning Nyu-York shahrida o‘tkazgan klassik tadqiqoti ijtimoiy sinf va uslubning /r/ tovushini talaffuz qilish me‘yoriga ta’sirini ko‘rsatib bergan (yuqori tabaqa nutqida /r/ talaffuzi barqarorroq, past tabaqa nutqida esa tushirib qoldirish kabi og‘ishlar kuzatilgan). Bunday ijtimoiy tilshunoslik izlanishlari til me‘yoridan chetlanish ko‘pincha yosh, jins, ijtimoiy sinf, etnik guruh, ta’lim darajasi, kommunikativ vaziyat (uslub va registr) kabi omillar bilan bog‘liq ravishda sodir bo‘lishini isbotladi [9]. Demak, til me‘yorining o‘zi ham mutlaq qat’iy bo‘lmay, vaziyat va guruhlariga ko‘ra “variantlar” ga ega. Bu variantlar ba’zan standart til me‘yoridan chetlanish deb qaralsa-da, aslida ijtimoiy-lingvistik qonuniyatlarga binoan shakllangan bo‘ladi.

Tilshunoslik adabiyotlarida til me‘yoridan chekinish bir necha rakursda ko‘rib chiqilgan: nutq madaniyati nuqtai nazaridan bu hodisani bartaraf etish lozim bo‘lgan xato sifatida; stilistika nuqtai nazaridan – badiiy maqsadli devyatsiya sifatida; sotsiolingvistika nuqtai nazardan – til tizimidagi tabiiy variatsiya va rivojlanish jarayoni sifatida; psixolingvistika va til o‘qitish nuqtai nazaridan esa – nutq jarayonidagi individual va kognitiv omillar mahsuli sifatida.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Til me‘yoridan chetlanish hodisasi talqinida besh turdagi omillar konseptual asos sifatida qabul qilinishi mumkin: **lingvistik**, **ijtimoiy**, **psixologik**, **uslubiy** va **pragmatik** omillar. Bu tasnif umumtilshunoslik yondashuvlarini integratsiya qilishga imkon beradi: lingvistik omillar – til tizimining ichki xususiyatlari va rivojlanish qonuniyatlari bilan bog‘liq; ijtimoiy omillar – nutqning ijtimoiy konteksti va gapiruvchilar jamoasining xususiyatlariga doir; psixologik omillar – nutq jarayonidagi individual psixika va kognitiv cheklovlar bilan bog‘liq; uslubiy omillar – nutqning maqsadli estetik va stilistik vazifalari bilan aloqador; pragmatik omillar – muloqot maqsadi, mavzusi va vaziyatining tilga ta’siri bilan bog‘liq. Quyida ushbu omillarning nazariy talqini beriladi [3,47].

Til me‘yoridan chetlanishning bir qator sabablari tilning ichki tizimi va rivojlanish jarayonlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Birinchidan, **tilning evolyusion o‘zgarishi** normaning nisbiyligini keltirib chiqaradi – vaqt o‘tishi bilan adabiy norma o‘zi ham o‘zgaradi, yangilanadi. Masalan, kecha adabiy hisoblangan ayrim shakllar bugunga kelib eskirgan (archaik) bo‘lishi yoki aksincha, ilgari me‘yoriy bo‘lmagan yangi birliklar qabul qilingan bo‘lishi mumkin. Shunday o‘zgarish davrida ba’zi avlod vakillari til me‘yorini turlicha idrok etib, biri eski norma, biri yangi norma asosida gapirishi mumkin – bu ham normadan og‘ish

sifatida ko‘rinadi. Ikkinchidan, **tilning murakkab va ko‘p-variantli tizimi** ba‘zan me‘yordan chetlanish tushunchasini nisbiylashtiradi. Masalan, o‘zbek tilida ayrim morfologik variantlar (masalan, -dir qoshimchasining tushirilishi: “Bu kitob yaxshi” vs. “Bu kitob yaxshidir”) me‘yordan og‘ish deb baholanishi yoki baholanmasligi mumkin – chunki bunday variantlarning o‘zi stilistik yoki dialektal me‘yor sifatida yashashi mumkin. Uchinchidan, tilning o‘zi ichki tizimida ba‘zi **qiyin yoki noaniq qoidalar** mavjud bo‘lib, ularni barcha gapiruvchilar to‘liq o‘zlashtirmasligi mumkin. Natijada qoidaning noto‘g‘ri qo‘llanishi ro‘y berib, me‘yordan chetlanish kuzatiladi. Misol uchun, ingliz tilida who va whom so‘zlarini farqlash qoidasi mavjud, biroq ko‘pchilik ona til egalari ham noaniq vaziyatlarda **whom** o‘rnida **who** qo‘llashadi – bu grammatik normadan chetlanish sanalsa-da, keng tarqalgan va hatto qabul qilinadigan holga aylangan. Xuddi shunday, o‘zbek tilida ba‘zan qaratqich kelishigining -ning qo‘shimchasi nutqda tushirib qoldiriladi (masalan, “Ali kitobi” – to‘g‘ri: “Alining kitobi”), bu me‘yor buzilishi bo‘lsa-da, ba‘zi shevalarda uchraydi. Lingvistik omillar jumlasiga tilning boshqa tillar bilan aloqasi ham kiradi: masalan, o‘zbek tiliga rus tilidan kirib kelgan konstruksiyalar (kalka tarjimalar) ba‘zan adabiy norma nuqtai nazaridan xato sanaladi, lekin real nutqda keng qo‘. Shunday qilib, lingvistik tizimning o‘ziga xosligi va rivoji me‘yorlardan chetlanishning asosiy manbalaridan biridir.

Adabiy norma ham jamiyat ma‘qullagan qoidalar yig‘indisi ekan, normadan chetlanish ko‘pincha ijtimoiy sabablar tufayli sodir bo‘ladi. Birinchidan, til tashuvchisining ijtimoiy-xususiyatlari (yoshi, jinsi, kasbi, ta‘lim darajasi, ijtimoiy tabaqasi, etnik kelib chiqishi va boshqalar) nutq me‘yorlariga rioya etish darajasiga ta‘sir qiladi [1,76]. Masalan, yoshlar odatda kattalarga nisbatan tildagi yangi so‘zlar va jargonlarni ko‘proq qo‘llab, adabiy me‘yordan ko‘proq chetlanishadi – bu yosh omiliga bog‘liq. Yoki shaharlik va qishloqlik, oliy ma‘lumotli va ma‘lumoti past gapiruvchilar nutqida me‘yor buzilishi holatlari soni farqlanishi mumkin (masalan, sheva elementlarini qo‘shib gapirish ko‘proq qishloq odamlarga xos bo‘lsa, shahar aholisi adabiy me‘yorga yaqinroq nutq qilishga moyil). Ikkinchidan, dialektlar va ijtimoiy lahjalar mavjudligi adabiy norma bilan ziddiyatga kirishi mumkin. O‘zbek tilida turli viloyat shevalari adabiy tildan farqli talaffuz va grammatik xususiyatlarga ega; agar sheva vakili adabiy til kontekstida o‘z lahjasida gapirsa, bu adabiy normadan chetlanish hisoblanadi. Bunday hodisani masalan, televizion efirga chiqqan oddiy odam nutqida kuzatish mumkin – ular “men bordim” o‘rniga “men bardim” (qorako‘l shevasiga xos) deyishi yoki “kelmoqda” o‘rniga “kelyapti” shaklini qo‘llashi mumkin. Uchinchi ijtimoiy omil – bilingualizm va kod-almashinuv (code-switching) bo‘lib, ko‘p tilli muhitda gapiruvchilar bir nutq davomida boshqa til elementlarini (so‘z, ibora, hatto gap) aralashtirib yuborishi mumkin. Bu hodisa lingvistik nuqtai nazardan kod-almashinuv deb ataladi va odatda adabiy norma qoidalaridan chetlanish sifatida ko‘riladi, chunki rasmiy adabiy til doirasida bitta tilda muloqot qilish me‘yori mavjud. Masalan, zamonaviy o‘zbek tilida rus va ingliz tillari ta‘siri kuchli: shahrimizdagi yoshlar orasida “Ok, men ketyapman!” kabi ikki-uch tilli aralash gaplarni eshitish mumkin va bunday hodisalar ko‘pincha pragmatik maqsadga – masalan, zamonaviylikni ifodalashga yoki muayyan guruhga

mansublikni ko‘rsatishga – xizmat qiladi. To‘rtinchidan, jamiyatdagi moda va tendentsiyalar tilga ta‘sir qiladi. Ma‘lum davrda ba‘zi so‘z yoki iboralar urfga kirib qolib, adabiy me‘yordan chetga chiqsa-da, ko‘pchilik nutqida ishlatilaveradi. Masalan, internet va ijtimoiy tarmoqlarda paydo bo‘lgan “trend” so‘zi o‘zbek tilida “urf” yoki “ommabop mavzu” degan ma‘noni anglatadi, lekin hozir keng qo‘llanmoqda va hatto adabiy maqolalarda ham uchraydi – dastlab xorijiy atama bo‘lib, adabiy me‘yordan chetlanish edi, endi esa yangi me‘yorga aylanish arafasida. Xuddi shunday, rus tilida “кпыто” (zo‘r, a‘lo) yoki ingliz tilida “cool” so‘zlari muayyan davrning jargonlari sifatida boshlangan, ammo vaqt o‘tishi bilan deyarli norma darajasiga yetgan.

Demak, ijtimoiy omillar til me‘yoridan chetlanishning eng keng ko‘lamli va murakkab sabablarini tashkil qiladi – chunki har bir jamiyat va guruh o‘z til foydalanish odatlariga ega bo‘lib, adabiy normani qaysidir darajada o‘zgartiradi yoki kengaytiradi.

Har bir til egasi uchun nutq jarayoni nafaqat ijtimoiy, balki psixologik hodisadir. Shaxsning psixologik holati, kognitiv qobiliyatlari va til kompetensiyasi darajasi nutqning me‘yoriy bo‘lishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. N.Xomskiyning ta‘kidlashicha, ideal sharoitdagina (ya‘ni, xotira, diqqat, emotsiya kabi omillar xalal bermaganida) inson o‘z til kompetensiyasini to‘liq me‘yoriy amalga oshira oladi; real vaziyatda esa eslab qolish qiyinchiliklari, chalg‘ishlar, hissiy holatlar va boshqa faktorlar hatto ona tilida ravon so‘zlasha oluvchi odamni ham xatolarga yo‘l qo‘yishga olib kelishi mumkin [6,79]. Demak, nutq jarayonining psixologik cheklovlari – xotira hajmi, diqqat taqsimlanishi, asabiylik yoki hayajon – normadan chetlanishning manbai bo‘lishi tabiiy. Masalan, omma oldida nutq so‘zlayotgan ma‘ruzachi hayajon tufayli me‘yoriy og‘ishlar bilan gapirishi mumkin – bu holatda psixologik holat (hayajon) grammatik normadan chetlanish (kontaminatsiya, to‘xtab qolish)ga olib keldi. Yana bir psixologik omil **lug‘aviy boylik va lisoniy intuitsiyadir**. Agar produtsentning biror ma‘noni ifodalash uchun so‘z boyligi yetarli bo‘lmasa yoki u kerakli so‘zni eslay olmasa, u noodatiy usullar bilan ifodalashga urinadi, natijada me‘yor buzilishi mumkin (masalan, so‘z yasash qoidalarini buzib, o‘zi so‘z yasab gapiradi yoki biror so‘zni noto‘g‘ri kontekstda ishlatadi). Bu holat ko‘pincha kichik yoshdagi bolalarda kuzatiladi: ular hali tilda qabul qilingan normativ vositalarni to‘liq o‘zlashtirmaganliklari bois sodir bo‘ladi va bu tabiiy rivojlanish bosqichida paydo bo‘luvchi psixolingvistik deviatsiyalardir [9]. Psixologik omillarga, shuningdek, individual ijodiy tafakkur va nutqiy eksperimentlar ham kirishi mumkin – produtsent ba‘zan o‘z fikrini intensiv yoki ekspressiv tarzda yetkazish maqsadida qasddan normani buzib gapirishadi (masalan, so‘zni orqa tarafdin o‘qib talaffuz qilish kabi so‘z o‘yinlari).

Umuman olganda, psixologik omillar normadan chetlanishni individual darajasida tushuntiradi va ularning ko‘pi vaqtinchalik yoki kontekstga bog‘liq xususiyatga ega ekanligi bilan xarakterlanadi.

Badiiy nutq va ijodiy maqsadlarda adabiy til me‘yoridan chetlanish maxsus stilistik uslub sifatida qo‘llanadi. Stilistika nazariyasida bu hodisa **aktualizatsiya** sifatida talqin qilinadi va

kitobxon e‘tiborini tortish, hayratga solish va shu orqali asarning ma‘no qatlamlarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi [8,286]. Xususan, she‘riyatda odatiy sintaksis buzilishi yoki prozada noodatiy metaforalar qo‘llanishi tez-tez uchraydi – bularning barchasi adabiy me‘yorni buzgan holda yangi ifoda vositasi yaratilishidir. Masalan, ingliz shoiri E. E. Cummings she‘rlarida bosh harflarni butunlay ishlatmaslik, so‘zlarni bo‘lib yozish, grammatik tartibni buzish orqali o‘ziga xos poetik uslub yaratgan va aynan shu “g‘ayrioddiy til” uni mashhur qilgan edi. Shoir ijodi tahlil qilingan tadqiqotda ta‘kidlanishicha [8,287]: *“Cummings o‘zining sevgiyu san‘atga oid she‘rlarida til me‘yorlarini dabdaba bilan buzib, o‘quvchida hayrat uyg‘otadi; uning ekstremal lingvistik og‘ishlari poeziyaga yangicha semiotik qatlamlar qo‘shadi”*. Demak, badiiy uslubda normadan chetlanish ijodiy kuchaytirgich vazifasini o‘taydi. O‘zbek adabiyoti misollarini olsak, Abdulla Qodiriy “O‘tgan kunlar” romanida ayrim qahramonlarga xos sheva so‘zlarini ataylab kiritgan (*“adavramoq”* – adashmoq ma‘nosida va hokazo) – bu me‘yordan chetlanish o‘sha qahramon obrazini realistik ochish uchun xizmat qilgan. Yoki mumtoz adiblarimiz asarlarida arabcha, forsha so‘z va iboralarning ko‘plab qo‘llanishi adabiy norma (toza o‘zbekcha) nuqtai nazaridan chetlanish bo‘lsa-da, uslubiy jihatdan asarga yuqori did baxsh etgan (chunki o‘sha davrda arab-fors tillarini bilish ilmiy-uslubiy mezon edi). Uslubiy omillar shuningdek, janr va uslub registri talablari bilan bog‘liq: masalan, ba‘zi she‘riy janrlarda inversiya (so‘z tartibini o‘zgartirish) odatiy hol sanaladi – bu she‘r vaznini ta‘minlash uchun qilingan stilistik norma buzilishidir. Dramatik asarlarda esa dialoglarni jonli qilish maqsadida yozuvchilar so‘zlashuv uslubiga yaqinlashadi, ya‘ni qahramonlar adabiy tilda emas, xalq tiliga yaqinroq gapirishadi – bu ham me‘yordan chetlanishning uslubiy omilidir. Demak, uslubiy omil til me‘yorining buzilishi sifatida emas, balki uning ijodiy ekspluatatsiyasi sifatida baholanadi. Bunday uslubiy chetlanish natijasida, Mukarovskiy ta‘kidlaganidek, yangi norma darajasiga ko‘tariladigan unsurlar ham paydo bo‘lishi mumkin [2,46]. Ya‘ni, bugun faqat poeziyada uchraydigan normabuzarlik ertangi kun adabiy tilining bir qismiga aylanish ehtimoli bor (masalan, ilgari badiiy matnlarda qo‘llangan yangi so‘zlar keyinchalik lug‘at tarkibiga kirib ketadi). Shu bois, til me‘yoridan chetlanishning uslubiy omillari til taraqqiyotini ham ma‘lum darajada belgilaydi.

Har qanday nutq akti muayyan kommunikativ maqsad va funksional vazifaga ega bo‘ladi. Ushbu maqsadga erishish jarayonida produtsent tilning adabiy me‘yorlariga ongli ravishda rioya qilmasligi yoki ushbu me‘yorlarni strategik ravishda buzishi mumkin [6]. Bunday hodisalarni, avvalo, kommunikativ kontekst, nutq vazifasi va maqsadi bilan bog‘lab tushuntirish mumkinligi bois ushbu holatni pragmatik omillar doirasida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq bo‘ladi, chunki til birliklarining tanlanishi va qo‘llanilishi ustuvor ravishda vaziyatning muloqotiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Birinchidan, muloqot manzili va auditoriya normaga ta‘sir qiladi. Howard Gilesning kommunikativ moslashuv nazariyasiga ko‘ra, odamlar suhbatdoshlarga moslashish uchun o‘z nutq uslubini o‘zgartiradi – ya‘ni yaqinlashadi yoki uzoqlashadi. Agar auditoriya adabiy tilda gapirishga odatlangan bo‘lsa, gapiruvchi ham me‘yorga qat‘iy rioya qiladi; agar auditoriya norasmiy, sleng ishlatuvchi bo‘lsa, unga

moslashib, gapiruvchi ham me‘yorlardan chetlanishi mumkin [6]. Misol uchun, o‘qituvchi sinfda o‘quvchilarga dars tushuntirayotganda odatda adabiy normani saqlaydi, lekin tanaffusda o‘quvchilar bilan norasmiy suhbatda bir-ikki jargon yoki sodda og‘zaki iboralarni ishlatishi mumkin – bu praqtik moslashuv bo‘lib, muloqotni samimiyroq qilish uchun xizmat qiladi. Ikkinchidan, kontekst va mavzu noanodatiyligi. Ba‘zan shunday mavzular bo‘ladiki, odatiy tilda ifodalash qiyin yoki noqulay – bu holda odamlar me‘yordan chetlanib, kontekstga xos til birikmalarini qo‘llashadi. Masalan, ilmiy-texnik mavzuda gap ketganda, o‘zbek adabiy tilida muqobili hali shakllanmagan inglizcha atamalar ishlatiladi (*“kompyuterimda bug paydo bo‘ldi”* – bu yerda “bug” so‘zi aslida hasharot degani, lekin dasturiy xato ma‘nosida xalqaro jargon; adabiy tilda “xato” desa bo‘ladi, ammo dasturchilar shu jargonni afzal ko‘rishadi). Bu pragmatik jihatdan ushbu soha mutaxassislari o‘rtasida tushunishni osonlashtiradi, garchi umumadabiy me‘yorga zid bo‘lsa ham. Uchinchidan, nutq aktining maqsadi ham til me‘yoridan chetlanishga sabab bo‘luvchi muhim pragmatik omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, hazil, mutoyiba yoki kinoya (ironiya) kabi stilistik-nutqiy vositalardan foydalanishda adabiy me‘yorlarni ongli ravishda buzish holatlari keng qo‘llaniladi. Gapiruvchi kulgi, taajjub yoki emotsional ta‘sir uyg‘otish maqsadida ataylab grammatik xatolarga yo‘l qo‘yishi, leksik birliklarni chalkashtirib qo‘llashi yoki sintaktik tuzilmani buzishi mumkin. Bunday holda, tilning mantiqiy andozalariga zid keluvchi ifodalar estetik yoki ekspressiv vazifani bajaradi va kommunikativ samaradorlikni oshiradi.

Ba‘zi hollarda kommunikativ strategiya sifatida me‘yordan chetlanish qo‘llanadi: masalan, gapiruvchi ta‘kidlash yoki urg‘u berish uchun normadan chetga chiqadi. Ingliz tilida katta harflar bilan yozish qichqirishni anglatrsa, og‘zaki nutqda sekin yoki cho‘ziq talaffuz (*“Juda-a-a zo‘r bo‘ldi”*) aslida normativ bo‘lmasa-da, pragmatik urg‘u beradi. Xuddi shunday, o‘zbek nutqida odatda gap so‘ngida keladigan ravishlar va modal so‘zlarni gap boshiga chiqarish (masalan, me‘yoriy og‘ish: *“Albatta, boraman men”* – norma: *“Men albatta boraman”*) – bu ham pragmatik urg‘u vositasi bo‘lib, gap mazmunini kuchaytiradi. Ko‘rinib turibdiki, pragmatik omillar juda ko‘p qirrali: ular vaziyatga qarab til me‘yorini buzishga undovchi yoki, aksincha, me‘yorga qat‘iy rioya qildirtiruvchi omillar bo‘lishi mumkin. Eng muhim jihati shundaki, pragmatik samaradorlikni ta‘minlash maqsadida nutq produsenti ko‘pincha til me‘yorlaridan ongli ravishda chekinadi. Bunday strategik normabuzarliklar kommunikativ intensiyaga mos holda amalga oshirilganligi sababli, eshituvchi (yoki auditoriya) tomonidan ko‘pincha adekvat qabul qilinadi va muloqot jarayonining tabiiy tarkibiy qismi sifatida idrok etiladi.

Ingliz va o‘zbek tillarida normadan chetlanish hodisasi ko‘lami va qabul qilinishida farqlar bor. O‘zbek adabiy tili nisbatan yaqinda standartlashgan (mustaqillikdan keyin til me‘yorini mustahkamlashga katta e‘tibor qaratilganligi omili mavjud), unda normadan chetlanishga nisbatan konservativ yondashuv kuchli. Ingliz tili esa dunyo bo‘yicha keng tarqalgan va tarmoqlashgan dialektlarga ega til sifatida normadan chetlanishni kengroq qamrab olgan – ba‘zi yirik og‘ishlar (masalan, amerikanizm va britanizmlar o‘rtasidagi farq, internet-

slenglar) yangi me‘yorlar sifatida jadal suratlar bilan uzusga aylanib bormoqda. Masalan, “ain’t” so‘zi hali ham ko‘plab ingliz tili lug‘atlarida ko‘rsatiladi (normativ bo‘lmasa ham, “dialectal or nonstandard” belgi bilan), o‘zbek tilida esa jargonlar lug‘ati ayricha tuzilmasa, adabiy norma tashqarisidagi birliklar lug‘atlarga kam kiritiladi.

Demak, lingvistik, ijtimoiy, psixologik, uslubiy va pragmatik omillar amalda bir-biridan mutlaqo ajralmagan holda, kompleks ta‘sir ko‘rsatadi [7]. Ko‘pincha normadan chetlanish bir vaqtning o‘zida bir nechta omilga bog‘liq. Masalan, dialektal og‘ish (ijtimoiy omil) tilning tarixiy rivojiga (lingvistik omil) va gapiruvchining ta‘lim darajasiga (ijtimoiy-psixologik omil) baravar aloqador bo‘lishi mumkin. Shu bois, kategoriyalar qulaylik uchun ajratilgan bo‘lsa-da, real kommunikativ hodisalarni tahlil qilishda ularning kesishishini e‘tibordan soqit qilmaslik lozim.

XULOSA

Ravshanki, “me‘yor” tushunchasi mutlaq emas – u zamonga, makonga va uslubga bog‘liq holda o‘zgaradi. Kechagi kunning og‘ishi bugunning normasi bo‘lishi mumkin. Shu bois, til me‘yoridan chetlanish hodisasini qat‘iyan salbiy baholashdan oldin, unga tarixiy va funksional nuqtai nazardan qarash kerak. Til me‘yorlari adabiy tilning muloqotdagi “tozalik” va “birlik”ini ta‘minlasa, og‘ishlar tilning ijodkorligi va xilma-xilligini ta‘minlaydi. Ikkisi o‘rtasida muayyan dinamik muvozanat mavjud.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, adabiy til me‘yorlari va ulardan og‘ish dialektik birlikni tashkil etadi: me‘yor kommunikativ barqarorlikni ta‘minlasa, og‘ish kommunikativ moslashuvchanlikni ta‘minlaydi. Til esa ham barqarorlik, ham moslashuvchanlikka muhtoj ijtimoiy hodisadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili //Toshkent-2018. – 2018.
2. Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – 267 б
3. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. O‘quv qo‘llanma //Toshkent:“O‘qituvchi. – 1993.
4. Щур Е. А. Языковая норма: виды, пути формирования, современное состояние //Лингвистические исследования и их использование в практике преподавания русского и иностранных языков. – 2019. – С. 63-68.
5. Mukařovský J. Standard Language and Poetic Language // *Jan Mukařovský, Chapter from History of Czech Functional Linguistics*. – Brno: Masaryk University, 1932/2015. – P.41-48 .
6. Burceva M. N. Prichiny narusheniya norm russkogo literaturnogo yazyka i sposoby ih ustraneniya // *Русский язык*, 2014. – URL: 1sept.ru/articles/668891
7. Koshevec S. F. Prichiny narusheniya literaturno-yazykovykh norm v rechi sovremennoy molodezhi // *Gumanitarnye nauki: sb. tez. nauchn. sessii*. – BGMU, 2023. – S.1-3 .

8. Cambridge Handbook of Romance Linguistics. Chapter 30: Social Factors in Language Change and Variation. – Cambridge University Press, 2022. – P.554-562
9. Nordquist R. Competence and Performance (Chomsky’s distinction) // *ThoughtCo*, Jan 2020
10. Wilinski J., Stolarek J. Norm and anomaly in language, literature, and culture. – Peter Lang GmbH, 2017.
11. Elyamany N. Decoding the Narrative Structure of E. E. Cummings’ Visual Love Poetry: A Stylistic Analysis of Foregrounding // *Athens Journal of Philology*, Vol.5, No.4, 2018. – P.285-300 .
12. Athens Journal of Philology. Introduction (E. E. Cummings’ deviation) – 2018 .
13. Leech G., Short M. Style in Fiction. – London: Longman, 1981. – p. 56-64. (Leech 1969 theory on deviation) .